

І.О. Ходак

ЄВРЕЙСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ В БОРИСПОЛІ (ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ МАРІЇ ВЯЗЬМІТІНОЇ ТА МАРІЇ НОВИЦЬКОЇ 1924 РОКУ)

Дослідження єврейської культурної спадщини в Україні з огляду на вагомості втрати пам'яток упродовж радянського періоду спонукає чималу увагу приділяти історії вивчення питання. У статті систематизовано та розширено вербальні відомості про надгробки на єврейському кладовищі в Борисполі, зафіксовані в доповіді М. Вязьмітної і М. Новицької (1924), підготовленій під час одноденної навчальної екскурсії (експедиції) студентів Київського археологічного інституту під орудою Д. Щербаківського. На основі власних натурних спостережень, а також прорисовок і малюнків, виконаних учасниками екскурсії, авторки класифікували надгробки за конструкцією, виділивши чотири основні типи й кілька підгруп у межах першого з них, а також зафіксували характер орнаментального оздоблення з урахуванням іконографії та семантики мотивів, техніки виконання.

Ключові слова: кладовище, Бориспіль, експедиція, єврейські надгробки, конструкція, орнаментальний декор.

Дослідження єврейської культурної спадщини в Україні загалом і мистецтва зокрема впродовж останніх десятиліть суттєво активізувалося. Зважаючи на вагомості втрати монументальних (нерухомих) об'єктів упродовж радянського періоду, включно з надгробними пам'ятниками, цілком очевидно, що цей процес спонукав чималу увагу приділити історії вивчення питання, що дало змогу виявити низку вербальних (описи) і візуальних (світлина, замальовки, кальки, естампажі) джерел і таким чином поповнити джерельну базу. Якщо ще якихось десятирок-два років тому відповідні студії пов'язували здебільшого з представниками єврейської національності, уважаючи, що власне українці зверталися до цієї проблематики незалежно один від одного [1, с. 868], то нині очевидно, що в першій третині ХХ ст. сформувалася традиція вивчення єврейських мистецьких артефактів як невід'ємної складової культурного поля України. Власне, цю традицію в Києві започаткувала створена після завершення ХІ археологічного з'їзду (1899) при Історичному товаристві Нестора-літописця комісія для обстеження та опису старожитностей п'яти, як тоді їх називали, південноросійських губерній – Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської, другий том праць якої мав містити матеріали про дерев'яні синагоги [1, с. 878]. Справу одразу підхопило молодше покоління, до котрого, зокрема, належав безпосередній наставник М. Вязьмітної (1896–1994) та М. Новицької (1896–1965) – Д. Щербаківський (1877–1927), котрому не судилося долучитися до участі в згаданому з'їзді, але за якимсь десятиліття він посів провідне становище серед істориків українського мистецтва, а в 1920-х роках доклав неабияких зусиль для інституційовання єврейських студій і в музейних (насамперед у Київському художньо-промисловому і науковому музеєві / Всеукраїнському історичному музеєві ім. Т. Шевченка), і в суто науково-дослідних установах (скажімо, у мистецькому відділі Всеукраїнського археологічного комітету, далі – ВУАК). Водночас до студіювання єврейського

мистецтва вчений заохочував своїх учениць з Київського археологічного інституту, котрі невдовзі стали аспірантками і / чи співробітницями провідних музеїв та Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства.

Серед матеріалів науково-навчальних екскурсій (експедицій), проведених студентами (слухачами) Київського археологічного інституту під орудою викладачів, особливою цінністю вирізняються матеріали одноденної колективної поїздки до містечка Борисполя (нині – місто Київської області), що відбулася 5 червня 1924 року. Комплекс доповідей, підготовлених студентами на основі занотованих вербальних відомостей і замальовок [2], якнайкраще відображає підходи та методики, що використовувалися в Інституті, насамперед керівником екскурсії Д. Щербаківським. Водночас він містить неоціненний джерельний матеріал для дослідників різних аспектів матеріальної та духовної культури краю, відображаючи стан тих чи інших реалій у період кардинальних суспільних трансформацій. Тож не дивно, що про згаданий комплекс загалом і присвячену єврейським надгробкам доповідь М. Вязьмітної і М. Новицької [3] в літературі згадували неодноразово, насамперед І. Ходак і А. Ставицька [4, с. 197; 5, с. 119; 1, с. 877; 6, с. 55; 7]¹, проте вони обмежилися або фіксацією факту її підготовки, або стисло охарактеризували її, згадавши про чотири основні типи надгробків, що не дає змоги осягнути характер єврейських намогильних пам'ятників Борисполя, риси їхньої типовості та відмінності, а також еволюцію впродовж кількох століть.

Мета статті полягала в систематизації та розширенні вербальних відомостей про єврейські надгробки Борисполя, зафіксовані в доповіді М. Вязьмітної і М. Новицької «Єврейське кладовище в Борисполі» [3]. Уважаємо такий підхід виправданим, насамперед через те, що написана рукою М. Новицької доповідь погано надається для публікації, оскільки її авторка, котра зростала й навчалася в Москві та Криму, перебралася до Києва 1922 року й лише почала опановувати українську мову, тож відтворення рукопису дипломатичним методом навряд чи можна визнати слушним, тоді як відтворення критичним методом вимагало б суттєвого втручання. Водночас розглядуваний архівний документ дає змогу поглибити уявлення про перебіг фахового становлення обох дослідниць, які згодом долучилися до розвитку провідних київських музеїв та підготовки істориків мистецтва в Київському археологічному інституті загалом.

Джерельна база статті насамперед включає доповідь М. Вязьмітної і М. Новицької «Єврейське кладовище в Борисполі» [3], а також інші матеріали учасників екскурсії 1924 року до Борисполя, що відклалися в науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАН України), експедиції М. Новицької та її колег 1920-х років з різних київських архівів, насамперед НА ІА НАН України, архівних наукових

1. В одній зі статей А. Ставицької співавторкою доповіді про єврейське кладовище в Борисполі помилково зазначено П. Кульженко [8, с. 68].

фондів рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), що дали змогу простежити інтерес до єврейських пам'яток та рівень їхнього опрацювання в окреслений період.

Отже, 30 червня 1924 року М. Вязьмітіна з М. Новицькою підготували доповідь «Єврейське кладовище в Борисполі» на основі власних польових матеріалів та замальовок і прорисовок інших учасників колективної експедиції слухачів Київського археологічного інституту до Борисполя під орудою Д. Щербаківського.

За їхнім твердженням, частина невеликого кладовища, що містилося на околиці містечка і було огорожено тинном з дерев'яних, загострених угорі дощок, тоді залишалася вільною, хоча зарослі кущами поховання «у задньому кутку» (певно, давніші) стояли близько одне до одного.

За конструкцією дослідниці вирізнили чотири основні типи надгробків (у доповіді їх названо архітектурними типами). Найпоширенішими на кладовищі виявилися намогильні пам'ятники першого з них, що нагадували будівлі. Зазвичай їхня мурована з цегли нижня частина мала форму видовженого прямокутного об'єму чи, як його визначили авторки, паралелепіпеда, а дерев'яні перекриття (завершення) різнилися формою. Саме форма перекриття, як засвідчує доповідь, правив авторкам за критерій для класифікації надгробків цього типу на три групи (підтипи). До першої групи [учасники експедиції, зокрема М. Новицька, С. Магура (1897–1938), Волобуєва, А. Терещенко (1901–1977), М. Вязьмітіна та П. Кульженко (1891/1892–1982), виконали замальовки восьми таких пам'яток] належали надгробки з напівциліндричним завершенням (іноді вкритим бляхою), причому деякі з них не мали жодних епітафій, орнаментального декору чи вставлених плит (стел) у торцеву стіну, а деякі містили камінну плиту чи дерев'яні дошки з відповідним епітафійним написом, візерунком, а іноді – ще й сюжетним зображенням, скажімо, анімалістичним.

До другої групи авторки віднесли надгробки з двохилим покриттям, що звисало над стінами. У їхню передню стінку зазвичай були вставлені плити різних форм або ж обидві торцеві стінки містили по чотири (іноді – вісім) квадратних отворів. Один з найприметніших намогильних пам'ятників розглядуваної групи, замальований А. Терещенком, стояв на чотирьох ніжках, а розміщена спереду дерев'яна дошка увінчувалася невеличким бляшаним дашком.

Третю групу сформували надгробки, на формі яких, як гадали дослідниці, найбільше позначився вплив української хати, тобто вони мали чотирисхилий дах, а часом наслідували форму скрині.

Наступні три типи М. Вязьмітіна і М. Новицька не розбивали на жодні групи. До другого з них вони зарахували надгробки з високих, досить товстих дерев'яних до-

шок, поставлених сторч. Головна відмінність між різними пам'ятниками цієї групи полягала знову-таки у формі завершення – загостреного з дашком чи заокругленого, так само з дашком. До того ж надгробки різнилися характером обробки перехідної частини настільки, що деякі з них своїм абрисом нагадували людську постать. Зазвичай на дошках вирізали відповідні епітафії, іноді додавали орнаментальне оздоблення.

Найменш розповсюдженими виявилися надгробки третього типу, а саме поставлені сторч широкі, але невисокі кам'яні плити майже квадратної форми (авторки назвали її видовженим квадратом) із заокругленим завершенням, горішні частини яких прикрашали орнаментальним різьбленням, а вже під ним робили епітафійні написи.

До четвертого типу потрапили нові надгробки із сірого каменю у вигляді товстих стовбурів з обрізаним гіллям.

Щодо матеріалу, то на кладовищі траплялися надгробки у формі будівель, виготовлені з цегли (тинькованої і нетинькованої) та криті бляхою, а також зроблені з дерева, криті бляхою чи деревом. Матеріалом для кам'яних стел (як тих, що стояли окремо, так і вставлених у надгробки-будівлі) слугував мармур або пісковик.

Охарактеризувавши конструкцію меморіальних пам'ятників, дослідниці звернулися до аналізу їхнього різьблення, намагаючись побіжно зафіксувати семантику деяких зображень. До найбільш своєрідних і давніх вони зарахували лева й свічники – символи почесної смерті, а також «кесар-тойро»², тобто, очевидно, корону Тори (кетер-Тору). Крім того, їм нерідко траплялося зображення зламаного дерева, що символізувало загублене молоде життя³. Проте найчастіше доводилося стикатись із рослинними орнаментальними мотивами.

Написи та орнаменти, як правило, вирізьблювали в товщі каменю чи дерева, хоча траплялися горельєфні зображення на заглибленому тлі. Колористичне вирішення здебільшого передбачало фарбування епітафії та свічників у чорний колір, проте на мармурових плитах напис іноді, а орнамент завжди фарбували золотим.

2. Дослідники єврейської спадщини у зв'язку з публікацією тижневика «Шквал» про виставлений в експозиції Всеукраїнського музею єврейської культури ім. М. Мойхер-Сфоріма оксамитовий футляр для Тори, названий «Кесар-Торою», стверджують, що «в такому викладі традиційне єврейське поєднання "кетер тора" (корона для Тори), що прочитується як "тора для кесаря", отримувало смислове відсилання до російських царів-погромників», що створювало поле для ідеологічної роботи. Великий етнографічний досвід і мовна компетенція співробітників Музею єврейської культури, утім, не дозволяють припустити, що таке трактування стало результатом незнання того, як в єврейській традиції прийнято позначати корону для Тори. Найімовірніше, що випадок з одеською «Кесар-торою» є прикладом втручання з боку советської політосвіти: історичний матеріал і предмети єврейської старовини були, перш за все, символами поваленого царизму» [9, с. 60].

3. Зображення зламаного дерева на надгробках, як і поширення в пізніший час виготовлених з пісковика надгробків у вигляді стовбура дерева зі зламаним гіллям, безперечно, засвідчує тенденцію до типізації та виродження традиції. Власне, саме трансформацію образу дерева Б. Хаймович свого часу навіть як одну з найбільш показових у цьому контексті: «Зображення Древа Едемського саду, що плодоносить і випромінює життя, замінюється образом людини-дерева із засохлим стовбуром, розбитою кроною, відрубаними гілками. Гілки символізують осиротілих дітей, засохлий, заломлений стовбур і зруйнована крона стають простою алегорією, суть якої досить одномірна» [10, с. 95].

Траплялися надгробки з пісковика й дерева, у яких чорний поєднували з біло-синім.

Саме надгробок із зображенням лева, що належав до першого типу, М. Вязьмітіна і М. Новицька виокремили з-поміж інших та доволі детально описали в доповіді: «На надгробку № 4 (табл. I), як ми вже зазначали, є надзвичайно цікаве різьблене виображення лева, під ногами котрого проміж двох літер, що визначають «тут спочиває», є геометричний орнамент. Цей орнамент поглиблено в загальній площі дошки, в той час як сам лев плаский, але виступає на поглибленому фоні. Елементами орнаменту являються прямі, що перетинаються та утворюють клітинки і вигнуті лінії начебто частини кола, маленькі кола та ущерблений овал <...>. Всі ці елементи складаються в один загальний візерунок трикутника, в якому бокові вигнуті лінії влучно повторюють контур переходової частини самої дошки. Пряма лінія основи трикутника нагорі повторюється цілою низкою неповних овалів, що також обрамляють і всю горішню півкруглу частину, де міститься лев. Він дуже стилізований, увесь трактований лише загальним контуром. Лінія контуру надзвичайно вигнута і чудесно передає напруженість руху. Цікаво, що всі частини тулуба відокремлені від нього досить широким жолобком. Таким чином трактовані не тільки ноги, але і око, і язик, висунутий з широко розкритого рота. Хвіст, що буйно закинаний, підіймається поза його спиною. Цей лев – найкраща річ Бориспільського цвинтаря. На київському кладовищі бачили ми теж дві пари левів, але зроблені вони рельєфно з каменю і навіть пофарбовані. Компонування геральдично по парах, і одна пара своїми хвостами і язиками трошки нагадує бориспільські, але, здається, вони мають менше старовинних традицій в своїй трактовці» [3].

Щодо зображень стовбура дерева, то в доповіді стисло охарактеризоване одне з них (на плиті, замальованій під № 20 та таблиці II): праворуч унизу розміщено рельєфний стовбур, а вище і лівіше – його горішню (нахилену) частину з кроною, «трактованою загальною масою лише контуром». Натомість заглиблене тло майстер опрацював мотивом «лусочок». Для надгробків із цим мотивом дослідниці також навели аналоги з єврейських кладовищ у Києві й Одесі, зауваживши, що на першому з кладовищ бачили лише одне подібне зображення, причому стовбур на ньому трактовано скульптурно і кожен листочок виліплено окремо, тоді як на другому мотив зламаного дерева траплявся досить часто, здебільшого на нових пам'ятниках.

Рельєфне зображення кетер-Тори на плиті з пісковика, вставленій в стіну надгробка № 9, мало такий вигляд: заглиблене й оброблене тими самими «лусочками» тло пофарбували в синьо-білий колір, власне корону – у чорний, а стилізований рослинний орнамент навколо неї – у синій.

Зображення свічників надавалися до класифікації за кількома критеріями: формою самих свічників (трисвічники, п'ятисвічники, семисвічники тощо), технікою виконання (рельєфні чи заглиблені) та композицією.

Рослинний візерунок, виконаний доволі реалістично, як правило, складався з двох вигнутих гілочок, з'єднаних посередині за принципом дзеркальної симетрії. Функціонально він відокремлював дві літери (скорочену початкову частину типової вступної формули епітафійного напису на єврейських надгробках [11, с. 108], що означала «тут спочиває») від решти тексту. Водночас траплялися надгробки, у яких зображення роздвоєних донизу і перев'язаних стрічкою гілочок втрачали симетричність, як, наприклад, на одному мармуровому надгробкові, заглиблене зображення якого більше нагадувало тендітне дерев'яне різьблення. Показово, що, як і в низці інших випадків, дослідниці не обмежилися констатацією типових і відмінних типів орнаментального декору надгробків бориспільського кладовища, а навели аналоги з київського кладовища, що засвідчує тяглість інтересу до окресленої проблематики та спробу контекстуального аналізу.

Якщо напрацювання М. Вязьмітіної з проблематики єврейського мистецтва, наскільки нам відомо, поза розглядуваним звітом наразі не віднотовано в літературі, то М. Новицька надалі неодноразово обстежувала єврейські пам'ятки під час експедицій, зокрема, до наукового обігу запроваджено факт фіксацією нею (замальовки та естампажі) близько двадцяти намогильних плит на єврейському кладовищі в Катеринославі (нині – Дніпро) та виконання замальовок під час спільної з Н. Коцюбинською подорожі на Східне Поділля 1924 року [4, с. 198; 1, с. 877; 6, с. 80], хоча вони й не вичерпують усього обсягу її напрацювань з розглядуваної проблематики.

Отже, доповідь М. Вязьмітіної і М. Новицької «Єврейське кладовище в Боришполі» подає надзвичайно цінний матеріал про конструктивні типи, матеріали та техніку виконання, колористику та орнаментальний декор надгробків на єврейському цвинтарі в Боришполі, що особливо актуально з огляду на знищення самого комплексу в советський період. Перспективи дослідження питання полягають у продовженні введення до наукового обігу експедиційних матеріалів 1920-х років, що дасть змогу розширити і поглибити студії єврейських надгробків і мистецтва (матеріальної культурної спадщини) загалом.

ДЖЕРЕЛА

1. Ходак І. Лизавета Левитська (з історії українського мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років). *Народознавчі зошити*. Львів, 2014. Зош. 5. С. 867–883.
2. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАН України), ф. 9, спр. 79, арк. 1–59, мал. 1–51.
3. НА ІА НАН України, ф. 9, спр. 79, с. 1–14, 16 арк., 13 арк.
4. Ходак І.О. Наукова діяльність Данила Щербаківського в контексті історії українського мистецтвознавства першої третини ХХ століття : дис. ... канд. мистецтвознав. : спец. 17.00.05. Київ, 2010. 451 с. : іл.
5. Ходак І. Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства: початковий етап діяльності (1922–1924). *Студії мистецтвознавчі*. 2014. Чис. 2. С. 109–125.
6. Ходак І. Наталя Коцюбинська і Кабінет українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (з історії вітчизняного мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років). Київ : ІМФЕ ; Харків : Вид. О. Савчук, 2017. 448 с., 114 іл.
7. Ставицька А. Експерсії слухачів Київського археологічного інституту до міста Борисполя (20-ті рр. ХХ ст.). *Краснзнавство як феномен історичного розвитку та державотворення України : матеріа-*

ли VI Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-й річниці утворення Київської обл. Бориспіль : ПП «Шевц», 2012. С. 327–336.

8. Ставицька А. Данило Щербаківський як викладач Київського археологічного інституту. *Наукові записки з української історії* : зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 36. С. 65–69.

9. Щербаківа М. К вопросу о концептуальном развитии еврейского музея и этнографии евреев на территории Украины в 1917–1941 гг. *Judaic-Slavic Journal*. 2019. № 1. С. 44–79.

10. Хаймович Б. Резной декор еврейских надгробий Украины. *История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки* : сб. науч. трудов. Санкт-Петербург, 1994. С. 83–106.

11. Носоновский М. Об эпитафиях с еврейских надгробий Правобережной Украины. *История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки* : сб. науч. трудов. Санкт-Петербург, 1994. С. 107–119.

Khodak I.O. Jewish cemetery in Borispil (based on 1924 expedition materials by Mariia Viazmitina and Mariia Novytska)

Research of the Jewish culture heritage in Ukraine, given considerable loss of sights and monuments in the Soviet time, encourages to pay a lot of attention to the history of studying this issue. The article has systematized and significantly extended information about the tombstones of a Jewish cemetery in Borispil, which can be found in Mariia Viazmitina and Mariia Novytska's report titled «Jewish Cemetery in Borispil» (1924) based on the results of a 1-day educational excursion (expedition) that the students of Kyiv Institute of Archaeology under the guidance of Danylo Shcherbakivskiy had. Following their personal field observations, along with trace drawings and sketches made by the expedition participants, the report authors classified the tombstones by design having singled out four major types and several sub-groups within the first major type, and also documented the features of ornamental decoration with due consideration of iconography and symbolism of motives, execution techniques. They noted that vertical stone slabs with inscriptions and ornamental compositions were the least widespread type of tombstones in the Borispil cemetery. Most frequently met tombstones were the ones similar to small buildings made of brick (sometimes plastered), stone, wood, covered with metal or timber; a bit less frequently – high and thick wooden boards having inscriptions and ornaments from time to time; and the most recent monuments were made of gray stone and shaped as a tree stem with trimmed branches. It is noteworthy that the young researchers went beyond solely analyzing the design, technology and ornament parameters of the Borispil cemetery tombstones – and presented the equivalents from Jewish cemeteries in Odessa and Kyiv, which fact further speaks to their interest in the issues under study. The archive materials prove that at least Mariia Novytska alone kept on documenting the Jewish art monuments in 1920s, principally the tombstones in the regions of Eastern Podillia, Katerynoslavshchyna and Crimea.

Key words: cemetery, Borispil, expedition, Jewish tombstones, construction, ornamental decor.

REFERENCES

1. Khodak, I. (2014). Lyzaveta Levytska (z istorii ukrainskoho mystetstvoznavstva 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv). [Lyzaveta Levytska (on the History of National Art History of the 1920s – early 1930s)]. *Narodoznavchi zoshyty – The Ethnology Notebooks*, 5, pp. 867–885. [in Ukrainian].
2. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (dali – NA IA NAN Ukrainy), f. 9, spr. 79, ark. 1–59, mal. 1–51.
3. NA IA NAN Ukrainy, f. 9, spr. 79, pp. 1–14, 16 ark., 13 ark.
4. Khodak, I.O. (2010). *Naukova diialnist Danylo Shcherbakivskoho v konteksti istorii ukrainskoho mystetstvoznavstva pershoi tretyni XX stolittia* [Scientific activity of Danylo Shcherbakivskiy in the context of History of the Ukrainian Art Studies of the first third of the 20th century] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Khodak, I. (2014). Naukovo-doslidna kafedra mystetstvoznavstva: pochatkovyi etap diialnosti (1922–1924) [The Research Department of Art Studies: the initial stage of activity (1922–1924)]. *Studii mystetstvoznavchi – Researches of the Fine Arts*, 2, pp. 109–125. [in Ukrainian].
6. Khodak, I. (2017). *Natalia Kotsiubynska i Kabinet ukrainskoho mystetstva Vseukrainskoi akademii nauk (z istorii vitchyznianoho mystetstvoznavstva 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv)*. [Natalia Kotsiubynska and Cabinet of Ukrainian Art of the All-Ukrainian Academy of Sciences (on the History of National Art History of the 1920 – early 1930s)]. Kyiv : IMFE; Kharkiv : Vyd. O.O. Savchuk. [in Ukrainian].
7. Stavyska, A. (2012). Ekskursii slukhachiv Kyivskoho arkhеolohichnoho instytutu do mista Borispolia (20-ti rr. XX st.). [Excursions of students of the Kiev Archeological Institute to the city of Borispil (20-ies of the 20th Century).] *Abstracts of Papers '95: Kraieznavstvo yak fenomen istorichnoho rozvytku ta derzhavotvorennia Ukrainy*. (pp. 327–336). Borispil. [in Ukrainian].
8. Stavyska, A. (2015). Danylo Shcherbakivskiy yak vykladach Kyivskoho arkhеolohichnoho instytutu. [Danylo Shcherbakivskiy as a teacher at the Kiev Archeological Institute]. *Naukovy zapysky z ukrainskoi istorii: zb. nauk. st.*, (36), pp. 65–69. [in Ukrainian].
9. Shcherbakova, M. (2019). K voprosu o kontseptual'nom razviti

evreyskogo muzeya i etnografii evreev na territorii Ukrainy v 1917–1941 gg. [On the development of Jewish Museums and Jewish Ethnography in Ukraine, 1917–1941]. *Judaic-Slavic Journal*, 1, pp. 44–79. [in Russian].

10. Khaymovich, B. (1994). Reznoy dekor evreyskikh nadgrobiiy Ukrainy. [The carved décor of Jewish tombs of Ukraine]. *Istoriya evreev na Ukraine i v Belorussii. Ekspeditsii. Pamyatniki. Nakhodki: sb. nauch. trudov*, pp. 83–106. [in Russian].

11. Nosonovskiy, M. (1994). Ob epitafiyakh s evreyskikh nadgrobiiy Pravoberezhnoy Ukrainy. [To the epitaphs of Right-bank Ukraine Jewish tombstones]. *Istoriya evreev na Ukraine i v Belorussii. Ekspeditsii. Pamyatniki. Nakhodki: sb. nauch. trudov*, pp. 83–106. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 718(477.52–21)

А.Н. Мирошниченко
В.В. Назарова

МАТЕРИАЛЫ К «РУССКОМУ ПРОВИНЦИАЛЬНОМУ НЕКРОПОЛЮ» ПО ГОРОДУ ГЛУХОВУ

В статье представлен список погребенных на кладбищах г. Глухова, пред-назначившийся для публикации в «Русском провинциальном некрополе» великого князя Николая Михайловича. Данное издание должно было увидеть свет в начале XX ст., но большинство материалов, собранных в 1908–1915 гг., долгое время так и оставались неопубликованными. В статье рассказывается о методике сбора сведений для данного издания и проблемах, с которыми пришлось столкнуться его составителям в начале XX ст. На основании этой информации и анализа присланных для «Русского провинциального некрополя» сведений по Глухову, а также сопоставления этих сведений с сохранившимися на сегодняшний день на глуховских кладбищах надгробиями XIX – начала XX ст., сделаны предварительные выводы о степени подробности присланных по Глухову списков и качестве внесенных в них данных. Представлены уточнения и дополнения, которые эти списки позволили сделать для исследования кладбищ г. Глухова. Обоснована ценность данного материала как исторического источника.

Ключевые слова: Глухов, кладбища, надгробия, эпитафии, Терещенко, «Русский провинциальный некрополь».

В последние годы Глухов стал лидером по количеству исследований в области некрополистики на территории Украины. В 2010-х гг. были проведены глобальные обследования старинных кладбищ города – православных Вознесенского, Веригинского и Усовского, а также Глуховского еврейского кладбища. Эти исследования нашли отражение в целом ряде работ.

Первые комплексные исследования по изучению различных составляющих Вознесенского, Веригинского и Усовского кладбищ г. Глухова и старинных надгробий этих некрополей как объектов культурного наследия были начаты А.Н. Мирошниченко в 2014 г. и продолжаются по сей день. В ходе этой работы А.Н. Мирошниченко был опубликован ряд статей [4–10; 44], содержащих